

Ustroj spisa

Rukopis *Etike* koji se ovdje objavljuje, nije na žalost cjelovit. Evo kako bi izgledao njegov ustroj (u oblim zagradama navodim broj stranice u rukopisu, a u uglatima vlastiti zahvat, tj. uspostavljeni zapis):

Prvi Dio: Uvod u etiku. (1)

Prvi Odsjek: Razna izhodišta etike. (1)

1. O izvorih etičkim načelom. (1)
2. O medjusobici etičkih načela i države. (31)

II. Odsjek: Prvi izvori etičkih načela. (41)

- [1. Pojam etike.] (41)
2. O slobodnoj volji. (63)

[Drugi Dio:] Sustav etike. (84)

I. Dio: O jednostavnih etičkih idejama (iliti *uzornih* pojmovih, iliti *uzornih načelih*). (84)

I. Odsjek: Podloge jednostavnim etičkim idejama. (84)

II. Odsjek: Jednostavne etičke ideje. (97)

1. Ideja jakosti voljne. (97)
2. Ideja dobrohotnosti. (118)
3. Ideja prava. (132)
- [4. Ideja pravednosti.] (nedostaje)

[5. Ideja moralne slobodnosti.] (nedostaje)

[II. Dio: Nauka o primijenjenih (uporabljenih) etičkih idejama.] (nedostaje)

Naslov prvoga poglavlja (»Pojam etike«) drugoga odsjeka (»Prvi izvori etičkih načela«) »Uvoda u etiku«, premda nije naveden u rukopisu, može se uspostaviti prema prvoj rečenici u tome poglavlju. Također je uz naslov »Sustav eti-

ke« moguće dodati »Drugi dio:«, i to prema naslovu »Prvi Dio: Uvod u etiku«. Rukopis se međutim prekida nakon trećega poglavlja (»Ideja prava«) drugoga odsjeka (»Jednostavne etičke ideje«) prvoga dijela [»O jednostavnih etičkih idejama (iliti uzornih pojmova, iliti uzornih načelih)] Sustava etike«, pri čemu to treće poglavlje nije dovršeno, te nije posve jasno koliko toga poglavlja još ima, tj. koliko nedostaje. S druge strane, četvrto i peto poglavlje (»Ideja pravednosti« i »Ideja moralne slobodnosti«) navedenoga odsjeka nedostaju u cjelini. Da bi u tome odsjeku trebala slijediti upravo ta dva poglavlja, moguće je zaključiti na osnovi onoga što Marković kaže na stranici 95 u rukopisu: »Iz svake takve međusobice niče jedna etička ideja, a te su: *ideja moralne slobodnosti, ideja voljne jakosti, ideja dobrobitnosti, ideja prava, ideja pravednosti.*« Jasno je međutim da se poredak tih dvaju poglavlja ne može sa sigurnošću utvrditi, pa utoliko ni pretkazati. Napokon, nedostaje također čitav drugi dio [»Nauka o primijenjenih (uporabljenih) etičkih idejama] Sustava etike«, koji međutim nije moguće raščlaniti na odsjeke i poglavlja. Njegov se naslov ipak može uspostaviti, i to prema onome što Marković kaže na stranici 84 u rukopisu, tj. na samome početku toga (drugoga) dijela svoje *Etike*, dijela kojemu je naslov »Sustav etike«: »Pošto smo osnovna pitanja za etiku razmotrili, treba da sam *sustav* etike izvedemo. *Prvi* mu je dio o jednostavnih etičkih idejama, a *drugi* će mu dio biti nauka o *primijenjenih (uporabljenih) etičkih idejama* t. j. nauka o tom, kako se jednostavne etičke ideje primjenjuju (uporabljaju) na *cjelokupno ljudsko društvo.*«

Nadalje, prilikom »uspostave« ustroja samoga spisa, bilo je od koristi kadšto zagledati i u knjigu *Allgemeine praktische Philosophie* Johanna Friedricha Herbarta (1776-1841). Da takvo zagledanje, dotično takva usporedba ima smisla, može se zaključiti i po onome što u

rukopisu (na stranicama 51-52) kaže sam Marković: »Tu nauku Englezâ prihvatio je i njemački znatni filozof Herbart, te ju razvio u jednosljedan, dobro obrazložen sustav; za tim Herbartovim sustavom povode se i ova predavanja.« Dovoljno je s tim u vezi upozoriti na prvu knjigu (*Erstes Buch*) spomenutoga Herbartova djela pod naslovom *Ideenlehre*, gdje je, među ostalim, riječ o ovih pet (jednostavnih etičkih) ideja:¹⁹

- *Idee der innern Freyheit*
- *Idee der Vollkommenheit*
- *Idee der Wohlwollens*
- *Idee des Rechts*
- *Idee der Billigkeit.*

A slično primjerice imaju i dvojica poznatih herbartovaca, koje i Marković često navodi, naime Gustav Hartenstein (1808-1890), koji u svome djelu *Die Grundbegriffe der ethischen Wissenschaften* spominje »samo« četiri ideje, tj. *Idee der inneren Freiheit*, *Idee der Wohlwollens*, *Idee des Rechts* i *Idee der Billigkeit* (ispuštajući pri tome *Idee der Vollkommenheit*, o čem Marković upravo i raspravlja), te Joseph Wilhelm Nahlowsky (1812-1885),²⁰ koji pak u svome djelu *Allgemeine Ethik: Mit Bezugnahme auf die realen Lebensverhältnisse* navodi svih pet (tj. *Die Idee der inneren Freiheit*, *Die Idee der Vollkommenheit*, *Die Idee der Wohlwollens*, *Die Idee des Rechts* i *Die Idee der Billigkeit*).²¹

¹⁹ Vidi Johann Friedrich Herbart, *Allgemeine practische Philosophie*, Bei Justus Friedrich Danckwerts, Göttingen, 1808, str. 77-145.

²⁰ Vidi Gustav Hartenstein, *Die Grundbegriffe der ethischen Wissenschaften*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1844, str. 165-229.

²¹ Navodim prema trećem izdanju. Vidi Joseph Wilhelm Nahlowsky, *Allgemeine Ethik: Mit Bezugnahme auf die realen Lebensverhältnisse*,

Dakako, ne bi trebalo isključiti mogućnost da se preostali dijelovi, uzme li se u obzir veličina Markovićeve rukopisne ostavštine, u budućnosti možda i pronađu. Ipak, i ovaj je iznalazak znatan, posebice ako se prisjetimo da do nedavno uopće nije bilo poznato da su Markovićeve predavanja iz etike očuvana, pa makar i u nepotpunu obliku.²²

Tomu naravno treba pridodati i »Povijest etike«. Jest da su ta predavanja u prilično nesređenu stanju, ali bi valjalo uložiti trud i pokušati objaviti makar one dijelove koji teže »diskursu«. Tada bismo dobili ustroj kakav je Marković proveo i u svojoj *Estetici*: uvod + sustav + povijest (ili možda: uvod + povijest + sustav; prema *Estetici*, gdje je ovako: pristup + povijest + sustav). A slično je zapravo i u *Logici*, gdje naoko imamo samo: uvod + sustav, ali je povijest logike »ugrađena« u jedan i u drugi dio.

O Markovićevu jeziku

Markovićev se jezik prilikom priređivanja beziznimno poštuje, i to kako na slovničnoj, tako i na pravopisnoj i na slovopisnoj razini. Suprotno su tomu, tečajem 20. stoljeća, postupali sljedbenici Vukova i vukovskoga jezikoslovlja, pa su redovito »lektorirali« pojedine hrvatske (devet-

Verlag von Veit & Comp., Leipzig, 1903, str. 68-138.

²² Usp. npr. sljedeći ulomak: »Upravo smo radi njegova potpunijega poznavanja [tj. Markovićeve mišljenja - op. B. M.] priložili i do sada neobjavljeni (te gotovo nepoznati) članak iz rukopisa *Pedagogika* pod naslovom "Etički osnov pedagogije". To je poglavlje *jedini* [istaknuo B. M.] sustavni prikaz Markovićeve etike, jer se djelce *Etički sadržaj naših narodnih poslovice* pretežito temelji na razmatranju pojedinih etičkih pojmova.« [Ivan Čehok, »Franjo Marković«, u knjizi: Franjo Zenko, *Novija brvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 44 (*Hrestomatija filozofije*, sv. 10.)]

naestostoljetne) pisce (npr. Šenou, Kovačića, pa i samoga Markovića), da bi ih, tobože, bilo lakše razumjeti (posebice učenicima u školi). To je »lektoriranje« bilo međutim svojevrsno »prevođenje« s *bilježito* hrvatskoga sustava,²³ što ga je uzorno rabila Zagrebačka filološka škola, na onaj vukovski, budući da je zamjena književnoga jezika, dotično biranoga sustava, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, već bila obavljena.²⁴ Dakako, kao pristaša Zagrebačke škole, i Marković je rabio jezični sustav za koji se ta škola zalagala, a koji je, *de facto*, bio tzv. »uporabnom normom« u drugoj polovici 19. stoljeća. Jednostavno rečeno, bio je to jezik kojim su pisali klasici hrvatske književnosti. Moglo bi se reći - visoki slog jezika hrvatskoga. Birani sustav, koji na žalost više nije u porabi (to će reći: više nije propisan), ali ipak takav da se i danas na nj u mnogome valja uzirati. Stoga je ovdje vrijedno navesti nekoliko obilježja Markovićeve jezika, koja je moguće uočiti već na prvi pogled,

²³ O pojmu bilježitosti (ili markiranosti, engleski *markedness*), što su ga svojedobno promovirali pripadnici Praškoga lingvističkoga kruga, ne mogu ovdje potanje govoriti. Vidi o tome pojmu Bulcsú László, »Općitbena bilježitost pri odredbi srbštine i hrvatštine«, u zborniku *Jezik i komunikacija*, ur. Marin Andrijašević i Lovorka Zergollern-Miletić, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, 1996, posebice str. 430-432. O njem sam i sam pisao u članku »'Podlagajuchiega načina urime doscasto' u slovnici Tome Babića *Prima grammaticae institutio*«, u *Zborniku o Tomi Babiću*, gl. ur. Alojz Jembrih, Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić« - Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Šibenik - Zagreb, 2002, str. 148-149.

²⁴ O tome sam pisao na više mjesta, ali vidi primjerice moj članak »Dativ, lokativ i instrumental množine u pripovijetkama Stjepana Zlatovića: Prinos razumijevanju pojma književnoga jezika«, objelodanjen 2008. u *Zborniku o Stjepanu Zlatoviću*, gl. ur. Pavao Knezović, izvršni urednik Marinko Šišak, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008, str. 95-162. Kako je takva »zamjena sustava« djelovala na neke pisce, i kakve je sve posljedice mogla imati, dobro pokazuje Vidrićev primjer (vidi Bojan Marotti, »Je li Vidrić doista pisao »jugoslavenskim esperantom«?, u časopisu »Kolo«, god. 19., br. 1- 2, 2010, str. 124-151).

čim se tko god susretne s kojim od njegovih (filozofskih) djela:²⁵

- piše tvorbenim pravopisom
- nastoji zamijeniti međunarodne riječi hrvatskima kada je god to moguće
- dosljedno rabi puni lik u genitivu jednine zamjenično-pridjevne sklonidbe (bez obzira na to koliko se takvih genitiva niže jedan za drugim)
- razlikuje dativ i lokativ jednine zamjenično-pridjevne sklonidbe (dativ je redovito puni lik na *-u*, a lokativ, prema propisu Zagrebačke škole, nikada nema naveska)
- strogo razlikuje tri padeža u množini (dativ, lokativ i instrumental) u svim sklonidbama (ne rabi ujednačene likove na *-ima/-ama*, koji su preneseni u množinu iz dativa, dotično instrumentala dvojine)
- dosljedno razlikuje neodređenu i određenu pridjevu sklonidbu
- sklanja oba tzv. glagolna priloga
- pri tvorbi (radnih) imenica od glagola izrazitu prednost daje dometku *-ba* (pa se dakle taj dometak pokazuje iznimno plodnim)
- dobro razlikuje posvojni dometak *-ski*, u značenju »koji nekima pripada«, od odnosnoga dometka *-ni*, u značenju »koji se nečega tiče« (ima npr. *substancijni, kategorijni, evolucijni*)

²⁵ O Markovićevu sam jeziku, kao i o borbi različitih devetnaestostoljetnih »škola« oko književnoga jezika, potanje pisao u članku »Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja«, u časopisu »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, god. 35., br. 69-70, 2009, str. 135-141. Navedena su obilježja prenesena većim dijelom iz toga članka. Vidi dakako i Sanda Ham, *Jezik zagrebačke filološke škole*, Ogranak Matice hrvatske Osijek, Osijek, 1998, kao i odnosna poglavlja u Zlatko Vince, *Putovima brvatskoga književnog jezika*, SNL, Zagreb, 1978.

- posvojni pridjev redovito smješta iza imenice, a opisi ispred imenice (uzorno bi dakle bilo: *služiti se lijepim jezikom brvatskim*)
- često rabi tzv. glagolne priloge umjesto odnosnih rečenica u atributnoj službi (to je pak moguće jer se glagolni prilozi sklanjaju).

Budući da u nekim odsječcima rukopisa ima znatno manje ispravaka, kao primjerice od stranice 26 do 30 (to je u ovome izdanju lako uočiti po smanjenu broju bilježaka), u takvim dijelovima jezik i pravopis postaju nesigurniji. To se, među ostalim, ponajviše očituje u porabi krnjega lika u genitivu jednine zamjenično-pridjevne sklonidbe, posebice ako više takvih genitiva slijedi jedan za drugim, primjerice: *svoga estetično-etičnog ćućenja* (na stranici 27 u rukopisu), što u Markovića, kako je već rečeno, nikada ne biva tako (tj. prema Maretiću), nego svagda bude: *svoga estetično-etičnoga ćućenja*. Nesigurnost se očituje i u zapisu sljednika jata, pa u dugim slogovima bude *katkada je* (primjerice: *vjeka*, na stranici 30 u rukopisu, umjesto: *vieka*), a u kratkim slogovima *ie* (primjerice: *riešava*, na stranici 26 u rukopisu, umjesto: *rješava*). K tomu, vidi se mjestimice i utjecaj tada novoga (Brozova) vukovskoga pravopisa, naime pravopisa prema izgovornome načelu, koji Marković nikada nije prihvatio. S druge opet strane, naiđe se gdjekada na dočetno *-b* u imeničnome genitivu množine sviju sklonidaba, što Marković redovito ispravlja (tj. uklanja to *-b*), kao i na sastavljeno pisanje niječnice i glagola, što Marković također ispravlja (tj. odvaja niječnicu od glagola, te ih piše rastavljeno). No razmatranje Markovićeva jezika prelazi okvire ovoga pogovora.²⁶

²⁶ O Markovićevu bi jeziku valjalo napisati posebnu raspravu. Ovdje je u vezi s time bilo moguće navesti samo osnovne naznake.

O načelima priređivanja

Kritičko je izdanje Markovićeve *Etike* priređeno ovdje na onaj isti način na koji se pripremaju i kritička izdanja Markovićeve *Logike* i *Pedagogike*. A taj je način, ili taj pristup, posve istovjetan onomu kako sam svojedobno priredio i *Lexicon Latino-Illyricum* Pavla Rittera Vitezoviće-va.²⁷ Tada sam temeljno načelo prema kojem je priređen Vitezovićev rukopisni rječnik, bio nazvao »načelom najveće moguće kritičnosti«.²⁸ To bi značilo, *mutatis mutandis*, da sve ono što je na određeni način zapisano u rukopisu *Etike*, mora – u načelu – tako biti otisnuto i u samom izdanju, dočim svako odstupanje od rukopisnog izvornika mora u izdanju biti posve jasno naznačeno kao prirediteljev zahvat.²⁹ Pri tome se javljaju dva posebna pitanja, naime spomenuti Markovićevi ispravci koje je naknadno unosio, te precrtani dijelovi rukopisa. Pogledajmo u vezi s time dva primjera. Prvi se od njih tiče Markovićevih ispravaka. Na stranici 7 u rukopisu *Etike* nalazi se sljedeća rečenica: »To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije.«

To je ono što je izvorno pisalo, tj. što je vjerojatno neki slušač (ali možda i tko god drugi) prepisao iz Markoviće-va autografa. No Marković je posljednje dvije riječi, tj. »nauka evolucije«, zajedno sa zarezom, precrtao, a potom je

²⁷ Vidi Pavao Ritter Vitezović, *Lexicon Latino-Illyricum*, sv. 2. *Prijepis i obrada*, rukopis kritički pročitale i rječnik upisale Zrnka Meštrović i Nada Vajs, priredio i predgovor napisao Bojan Marotti, ArTresor naklada, Zagreb, 2010. Vidi također moj predgovor tomu kritičkomu izdanju pod naslovom »Kako je priređen Vitezovićev *Lexicon Latino-Illyricum*«, str. V-CL. K tomu pak i poglavlje pod naslovom »Izdanje« u mojoj knjizi *Uvod u Vitezovićev Lexicon Latino-Illyricum*, ArTresor naklada, Zagreb, 2014, str. 25-186.

²⁸ Vidi u spomenutom predgovoru Vitezovićevu *Lexiconu* str. V.

²⁹ *Isto*.

prije dijela rečenice »nauka Darwina« umetnuo riječ »evolucijna«. U kritičkome će izdanju stoga biti ovako: »To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša.«¹

U bilješci će pak pisati ovo: ¹ To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša : To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije«

Uočiti je dakle da dvotočje (:), pisano s razmakom s lijeve i s desne strane, pri tome znači »prethodno je pisalo«, ili »prema«, pa cjelinu treba pročitati ovako: »'To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša', a prethodno je pisalo 'To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije'«; ili pak ovako: »'To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša' prema 'To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije'«.

Ako je Marković kojim slučajem štogod ispravljao dva puta, navode se (u prirediteljevoj bilješci) oba ispravka (tako reći, svi »slojevi« ispravljanja), svagda nakon dvotočja, i to prema ovakvu redosljedu: »drugi ispravak : prvi ispravak : izvorni zapis«.

To znači da se ono što je bilo prvo napisano, u prirediteljevoj bilješci navodi na posljednjem mjestu. Dakako, u temeljni se tekst uvršćuje drugi ispravak, jer je to ono što je učinjeno posljednje [»posljednja ruka«, ili »posljednja (Markovićeva) volja«]. Tako npr. na stranici 19 u rukopisu piše sljedeće: »Obsežnije i potpunije prikazuje istu misao glasoviti franceski *kemičar Dumas* (Jean Baptiste 1800–1884) u nekome svojem govoru, koji je god. 1866 držao društvu politehničara pod naslovom 'Nacrt stečevinâ čovjeka nad prirodom'«.

I ovdje je navedeno ono što je izvorno pisalo. Međutim Marković je najprije precrtao riječ »držao«, a iznad nje napisao »besjedio« (taj je ispravak učinjen tankim perom i crnilom), da bi zatim (teško čitljivom blijedom olovkom), zacijelo nakon određenoga vremena, precrtao i riječ »be-

sjedio«, kao i riječ »govoru«, te iznad potonje napisao »besjedi«, pa potom izmijenio »njekom svojem« u »njekoj svojoj«, kao i »koji« u »koju«, te napokon prije kratice »god.« dodao, tj. umetnuo riječ »govorio«. Stoga će u kritičkome izdanju biti ovako: »Obsežnije i potpunije prikazuje istu misao glasoviti franceski *kemičar Dumas* (Jean Baptiste 1800–1884) u njekoju svojoj besjedi, koju je govorio god. 1866¹ društvu politehničara pod naslovom 'Nacrt stečevinâ čovjeka nad prirodom'«.

A u bilješki će pisati sljedeće: »¹ njekoju svojoj besjedi, koju je govorio god. 1866 : njekom svojem govoru, koji je god. 1866 besjedio : njekom svojem govoru, koji je god. 1866 držao«.

Evo i jednoga primjera u vezi s precrtanim dijelovima rukopisa. Na stranici 6 nalaze se ove dvije rečenice: »*Darwin* hoće za etiku posve prirodopisno izhodište. U djelu '*Porieklo čovjeka i izbor*' (On the origin of species by means of natural selection) glavno mu je metodno pravilo ovo: proučavanje nižih životinja tumači nam najviše i najdotjeranije psihične sposobnosti ljudske.«

To je također ono što je prvotno pisalo, no Marković je naknadno u drugoj rečenici precrtao dio u obliku zagrada, tj. izvorni naslov Darwinova djela. Stoga će u kritičkome izdanju biti ovako: »*Darwin* hoće za etiku posve prirodopisno izhodište. U djelu '*Porieklo čovjeka i izbor*' [# (On the origin of species by means of natural selection)] glavno mu je metodno pravilo ovo: proučavanje nižih životinja tumači nam najviše i najdotjeranije psihične sposobnosti ljudske.«

To pak znači da se dio koji je precrtan, budući da se može pročitati, navodi u uglatim zagradama nakon »ploča« (#).

Općenito rečeno, postupci koji se rabe u priređivanju, sažeto se mogu sročiti ovako. Svaki se prireditelj pripo-

menak svagda navodi u uglatim zagradama. U uglatim se zagradama navodi također svako (prirediteljevo) pridodavanje pismenā (slova, brojaka, razgodaka).³⁰ Suprotno tomu, suvišna se pismena nalaze u prelomljenim zagradama. Sve što je precrtano (a može se pročitati), donosi se u uglatim zagradama nakon »plota« (#). Uskličnik u uglatoj zagradi znači da u izvorniku piše upravo tako. Evo kako se to može prikazati u preglednici:

ZNAK	ZNAČENJE
[]	pridodana pismena; prirediteljev pripomenak
< >	suvišna pismena
[#]	precrtano
[!]	upravo tako
:	prethodno je pisalo, prema

Napokon, u rukopisu *Etike*, kao i drugdje u Markovića, neka su pismena mjestimice pisana krupnije, katkada

³⁰ Rabim riječ *písme* otprilike u značenju engleskoga *character*, kako se danas obično nazivlje pojedini znak u nekome pismeniku (engleski *font*). Za takvu porabu vidi Bulcsú László, »Pabirci redničnoga i obavještničkoga pojmovlja oko razumnih sustava«, u zborniku *Obrada jezika i prikaz znanja*, ur. Slavko Tkalac i Miroslav Tuđman, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 1993, str. 11-73. I Dragutin Parčić za *pisme*, uz *lettera (dell'alfabeto)*, ima *carattere (da stampa)*, a za hrvatsku riječ *pismenik* navodi talijansku otpovjednicu *cassa de' caratteri* [vidi Dragutin Parčić, *Vocabolario croato-italiano*, terza edizione corretta ed aumentata, Tipografia editrice »Narodni List«, Zara, 1901., str. 642 (pre-tisak: ArFresor studio, Zagreb, 1995)]. Riječ je *pisme* k tomu i hrvatsku prijevod za ono što se u jezikoslovlju zove *grafem*.

su podcrtana, kadšto su krupnija i podcrtana, a gdjegdje budu dvaput podcrtana. Kako se to razlikuje u ovome izdanju, pokazuje sljedeća preglednica:

RUKOPIS	IZDANJE
krupna pismena	masna pismena
podcrtana pismena	<i>kosa pismena</i>
krupna i podcrtana pismena	<i>masna i kosa pismena</i>
dvaput podcrtana pismena	SMANJENA VELIKA PISMENA

Ovdje se dakle objavljuje prvo i ujedno kritičko izdanje Markovićeve *Etike*. Jasno je pri tome da bi kritički trebalo objaviti ne samo *Etiku* nego i cjelokupnu ostavštinu Franje Markovića (ili makar što veći njezin dio). Istom bi tada, pošto se ispuni taj uvjet, misao jednoga od najvažnijih hrvatskih filozofa otkada se u Hrvatskoj filozofira na hrvatskome jeziku, mogla napokon biti proučena u svojoj cjelovitosti.

Bojan Marotti